

SZIEMÁN ATTILA*

Csillére támaszkodó bányász – egy kisplasztika történetéhez

A 19. században Magyarország vasöntődéiben (Rónitz, Munkács, Kabola-Polyána, Resica stb.) az ipari öntvények gyártása mellett jelentős mennyiségű és kiemelkedő minőségű műöntészet is folyt. Ennek termékei finom megfogalmazású és szép kiállítású, formagazdag szobor és dombormű anyag formájában jelentkeztek. A változatos témájú művek között szép számmal találunk bányászati vonatkozásúakat is. A bányászat és kohászat ugyanis a 19. században még egy szakmának számított, amit ma a „montanisztikum” fogalommal szoktunk jelölni. A bányász témákat tehát nyugodtan szakmán belülnek nevezhetjük, s valószínű, hogy a figyelem is ezért fordult ebbe az irányba.

A vasból öntött magyar bányászati kisplasztikák sorában találunk egy magyar csillét és a rátámaszkodó, pipázó bányászt bemutató darabot. A csille két oldalán szereplő felirat: „Emlékül/Resiczabánya” fennen hirdeti, hogy Resicán, azaz Magyarországon készült az öntöttvas szobrocska.¹ Pusztai László ennek a szobrocskának a korát az 1860 és 1870 között évtizedre teszi. A felirat miatt nem csoda, hogy senki nem kezdett eddig kételkedni abban, hogy ez a szobor *magyar* bányászt mutat-e a csilléjével. Csakhogy sem a bányász felszerelése, sem a csille nem felel meg pontosan a korabeli magyar bányászatban használt típusoknak! Ez a körülmény azonban egyáltalán nem olyan meglepő, mint első hallásra gondolhatnánk. Hiszen ami a ruhát illeti, biztos, hogy a viseletnek vannak átmeneti, mindkét területen használt formái is. Használtak Magyarországon is német eredetű bányászruhákat. Sőt, bátran elmondhatjuk a magyarországi öntődékben készült és magyarnak nevezett ruházatú bányász szobrok többségéről, hogy ilyen viselet bizony előfordul a német területeken is. Csakhogy szobrocskánk alakján a ruházat egyik kiegészítő darabja, a kalap sehogyan sem illik a magyarországi bányászruhákhoz. Nálunk ugyanis elsősorban a klasszikus, kissé kónikus formájú, zöld posztóból készült bányászsüveget használták a bányászok. Viszonylag gyakori volt még az ún. tótkalap, amely lapos vagy benyomott tetejű és egyenes, széles karimájú volt. A szobor csillésének kalapja azonban kinyomott kerek tetejű, inkább a keménykalaphoz hasonlító, Pusztai „pörgének” nevezi. Ha hazai párhuzamokat keresünk valóban a pörge kalaphoz hasonlít legjobban, de ennek nem éppen széles karimája egyenes és nem felhajtott. Emellett a csillés nyakában lógó bányászlámpa, a Freiburger Blende, egyáltalán nem volt használatos Magyarországon. Ez tulajdonképpen nem is lámpa, hanem lámpás. Egyrészt egy elől nyitott és letolható,

* Központi Bányászati Múzeum, 9400 Sopron, Templom utca 2.

üveges fedelű fa dobozból áll, amely hátul fogantyúval és nyakba akasztásra szolgáló zsinórral lett ellátva. A doboz az erős légvezet elleni védelemre szolgált, de belülről fényes sárgaréz lemezzel is bevonták, hogy vetítőernyőt képezzen. Az aljára egy kis dugószerű fa cöveket rögzítettek, amelyre csőszerű alsó részével apró, sárgarézből készült, nagyon célszerű kis olajmécsest lehetett ráhúzni. Ez volt az ún. kakukk lámpa (Kuckuckenlampe), mely valóban a fészkében ülő kakukkhöz hasonlított. Ezt a mécsest a dobozból ki lehetett venni, és így a vájvég valamely kiálló közetdarabjához ragasztva akár több irányú fényt is adhatott. Mint neve is mutatja a szászországi, freibergi bányászok használták előszeretettel. A pipa, melyet a bányászfigura szív, rövidszárú, de nem a Magyarországon általános formát mutatja, hanem a németes, visszahajló típust. Ez a pipaforma azonban egy időre, éppen a 19. században, megjelenik nálunk is. Bár jellemzővé soha nem vált, különösen a bányavárosok környékén tarkította a pipaválasztékot, ahol a lakosságban a német nemzetiségi elemek is jócskán megtalálhatók voltak. Még ennél is érdekesebb azonban a bányász csilléje. Ez tényleg „magyar” csille, mégsem egyezik meg pontosan a Magyarországon használt alaptípussal.

A „klasszikus” magyar csille a 17–18. század fordulóján a magyarországi ércbányászatban kialakult csilletípus.² Ez a nála korábban, illetve vele párhuzamosan használt és a későbbiekben „német” csille megjelölésű csilletípussal a csilleszekrény méretében és felfelé szűkülő formájában hasonlított, de attól elsősorban a futóművében különbözött. Azaz egyrészt nem volt „vezetőszege”. Ez az alkatrész a német csille fontos tartozéka volt. A fenékgerenda elejéről a kerek közé lenyúló vas rudacskáról van szó, mely súrlódáscsökkentő, forgó vashüvellyel volt felszerelve. Ez arra szolgált, hogy a csillepálya két pallója között elhelyezkedő vágatba illeszkedve a csille pályántartását segítse. A magyar csille pályájához ennek következtében nem volt szükség erre az egyébként nehezen tisztántartható vájatra. Másrészt a magyar csille kerekai nem két egyforma kerékpárból állottak, hanem egy nagyobból és egy kisebből. Átmérőjük 2:1 méretarányú volt. Ezek a kerékpárok emellett nem a fenékgerenda két végén, hanem a nagyobb méretű kerek a csille súlypontjába, azaz nagyjából a közepére lettek helyezve, míg a kicsik a fenékgerenda elején kaptak helyet. Így négy kerekre helyezve a csilleszekrény ferde helyzetbe került. Ez a helyzet a jó kiegyensúlyozás miatt lehetővé tette, hogy aránylag csekély erővel a csille két kerékre emelhetővé vált és így két keréken tolhatták. Ez a kisebb súrlódás és a jóval kedvezőbb fordulékonyosság miatt sokkal gyorsabb szállítást tett lehetővé. Jó és hiteles ábrázolását találjuk a **Bikkessy-Heimbrucher József** által rajzolt *Magyarországi viseletképek*³ című ábrásorozat egyik darabján, a *Selmeci bányatiszt c.* színezett rézmetszeten. A magyar bányatiszt feketeruhás figurájának háttérében látható jelenet részeként jelenik meg a csille. A fenékgerenda oldalára rögzített és a súlypontba helyezett nagyobb kerekeket helyesen mutatja be a metszet, de a két kisebb kerék hibásan a szekrény két első sarkába került, s mintegy a levegőben lóg. A vasalatok, a hátulsó fogantyú, az elöl elhelyezett mécses azonban a valóságnak teljesen megfelelő. A méretek és a csille tolásának, megfogásának módja is teljesen pontos. A csille oldalaihoz vékony deszkákat illesztettek, s még ezen felül is tetézt rakomány figyelhető meg. Mindebből az következik, hogy a csillés nem ércet, hanem éppen meddőt szállít. A meddő fajsúlya ugyanis jóval kisebb volt, mint az ércé, s ekkor a csilleszekrény ideiglenes megnagyobbításával növelték meg annak befogadó képességét. A csille fogása is hiteles, éppúgy, mint a keresztlécekre (szlipperekre) erősített vékony deszkákból álló csillepálya.

Megtaláljuk azonban a magyar csille pontosan a szobrocskán látható típusnak megfelelő változatát is egy német, közelebbről freibergi bányászatot bemutató metszeten.⁴ Alkotója **Eduard Heuchler** (1801–1879) eredetileg bányászati akadémiát végzett, művészettörténész, költő, tanár, de legfőképp művész volt.⁵ Freibergben élt, a bányászati főiskolán a rajz és építészettan professzora volt, s egész életében szívesen foglalkozott bányászati témákkal. Így rengeteg metszetben örökítette meg a freibergi bányászok és kohászok életét, munkáját és magánéletét egyaránt.

Hogyan került azonban a freibergi bányászéletet bemutató ábrázolásaira „magyar” csille? A válasz egyszerű, a „magyar” csille használatát a német területeken is átvették. Sőt, a „magyar” jelzőt is a német bányászoknak köszönhetjük. Freibergből, a híres szászországi bányászati központból és az ott működő bányászati akadémiáról többen is tettek tanulmányutakat Selmecebányán, mely a 18–19. században szintén a leghíresebb európai bányászati központok közé tartozott. Tanul-

mányi szempontból pedig a Selmezbányai Akadémiát éppen sokféle hasznos találmányáról ismerték. Ennek a kedvező megítélésnek erőteljes lökést adott többek között **Delius** selmeci professzor német nyelvű bányászati tankönyve is, mely hamar közkedvelté vált külföldön is.

A freibergi **Wilhelm Becker** a 19. század első éveiben utazott Selmezbányára, hogy az itteni bányák működését tanulmányozza. Delius leírását saját tapasztalataival egészítette ki, s látta, hogy a Freibergben használatos csillékhez viszonyítva a Magyarországon használatos csillék sokkal előnyösebbek a bányaszállításban. Átvételüket német területen is szorgalmazta munkájában.⁶ A német területeken átvett magyar csille azonban idővel átalakult kissé.⁷ Mérete megnőtt, amit az ábrázolásokon látható csilletoló munkások és a csillék egymáshoz viszonyított aránya is jól mutat.⁸ Jóval, a valóságos csille méretét tekintve kb. 10–15 cm-rel magasabbak és nagyobb méretűek, szekrényük már nem szűkül felfelé, hátul jobbkezes fogantyújuk helyett, vagy mellett egy vasból készített, széltől szélíg tartó fogórúd is található. A magasságbeli különbségre egyértelműen utal a munkás elhelyezkedése, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy akkor átlagosan jóval alacsonyabbak voltak az emberek, hiszen a 20. században növekedett meg jelentősen a testmagasság. A nálunk használt „klasszikus” magyar csillére, de még a századfordulós modernebb kiadásra sem lehetett ilyen módon ráülni, minthogy annak pereme jóval alacsonyabban állt. Valószínűleg a méretek növekedésével függ össze, hogy a csillék egy részén megjelenik a homlokajtó, ami az elülső szekrényoldal felnyitható kivitelét jelentette.⁹ A vasalaton két hurkot alakítottak ki, s ezek a két oldallap felső sarkaiban elhelyezett csapokhoz illeszkedtek. A csapóajtó kinyílását függőleges elhelyezésű, lefelé irányuló nyelvű retesz gátolta meg, amelynek a felhúzása bármikor lehetővé tette a homlok kinyílását, és ezzel a csille kiürítése könnyebbé vált. Elég volt megbillenteni csak a csilleszekrényt – amit a hátulsó nagyobb kerékpár is segített – s a rakomány kicsúszott belőle. Persze a homlokajtó nem vált általánossá. A németeknél használatos magyar csillék már általánosságban öntöttvas kerekekkel készültek, s ezek az öntöttvas kerekek többnyire csak a csapszegekkel lettek rögzítve a lecsúszás ellen. A nagyobb és kisebb kerekek átmérőjének aránya ezeken a csilléken gyakran már $4/4 : 3/4$, azaz eltér a klasszikus magyar csillék $2:1$ méretezésétől. A nálunk szokásos, oldalt rögzített vasalattal történő biztosítást mellőzték, bár esetenként előfordult egy-egy, a fenékről induló vaspánt, amely ezt a vasalatot helyettesítette. A csilléket általánosan a csille teljes szélességét elfoglaló fogantyúval látták el, amely készülhetett fából és vasból egyaránt. A két oldalsó lapot esetenként a két vasalat közt egy vasrúddal is összekötötték. Ez a nem púpozva megrakott csille esetében felső rögzítésül szolgálhatott. Ezt a két behelyezhető vasrudat, illetve annak helyét a resicai öntvényen is megfigyelhetjük. Ilyent hazai csilléinken nem használtak, ez szintén összefügghet a mérettel. Az imént leírt, német területeken használt „magyar” csillét azonban soha nem használták hazánkban. Nálunk az eredeti, klasszikusnak is nevezhető magyar csilletípust használták a 19. század második felében is.

Visszatérve Heuchlerhez, megállapíthatjuk, hogy ő már a magyar csille német változatát ábrázolta hivatkozott metszetén. Kevésbé ismert körülmény azonban, hogy a rajzok és metszetek mellett, több plasztikát is készített. **Treptow** közli a „*Pipázó csillés*” című szobrának¹⁰ és a „*Vájár a feltárásban*”¹¹ és „*Szénbányászok a vájvégen*”¹² című két domborművének a fényképét. Az sajnos nem derül ki a képekhez tartozó rövid feliratból, hogy milyen méretűek és melyiket milyen anyagból öntötték, de nagy valószínűséggel szintén öntöttvas anyagúak lehettek. Elég egy pillantás, hogy lássuk, a „*Pipázó csillés*” a metszettel azonos formájú, azaz német típusú magyar csillét ábrázol, s egyben a resicai szobrocskával is szoros hasonlóságot mutat. Teljesen azonos formájú a magyar csille, s még a vasalatai is megegyezően helyezkednek el. A csillére támaszkodó alak szintén pipázik és testtartása is azonos. Az egybeesés olyan fokú, hogy alighanem a resicai darabbal méretben is azonosak. Feltételezhetjük tehát, hogy a 19. század közepén készült Heuchler-féle szobrocskáról készítették a resicai szobrocska formáját. Ez megmagyaráz minden furcsaságot és korban is megfelel a sorrendiség. Persze a gondos formakészítés mellett is keletkeztek kisebb különbségek. A csille kerekeinek küllőszerű áttörései, melyek tulajdonképpen könnyítésnek nevezhetők, már nem jelennek meg, s a kerekek tömörek. A talapzat több falccal, többszörösen profilált, ami végül is igényesebb külsőt ad a szobornak. Ez azonban könnyen kiegészíthető volt, kevés

többletmunkát jelentett a forma levételekor. Kicsit több kiegészítést kívánt, hogy emellett nem véletlenül, hanem tudatosan rákerült a csille két oldalára az „Emlékül/Resiczabánya” felirat. Így nem csodálkozhatunk a bányász szászországi felszerelésén és az emléktárgy magyar feliratának kettőségén. Bizonyára nem véletlen az sem, hogy éppen egy magyar csillés szobrocskát választottak ki Heuchler művei közül, még akkor is, ha az nem egyezett meg közvetlenül a nálunk használatos típussal. Ma ezt a formalevételt valószínűleg lopásnak minősítenék, de ebben a tekintetben a 19. század egyáltalán nem volt olyan szigorú, mint jelen világunk. A már meglevő műtárgy lemásolására – természetesen új öntőforma készítésével – más példa is akad a Resicai Vasöntöde munkái közt. Ilyen az a gotizáló stílusú öntöttvas dísztányér, melyet Pusztai László is közöl.¹³ Ezt Pusztai szerint a Berliini Királyi Vasöntödében 1830 körül készített darab felhasználásával készítették,¹⁴ persze ugyancsak új öntőformával. A berlini gyárnak persze volt bécsi lerakata is, tehát a darab könnyen juthatott innen Resicára.

A „*Csillére támaszkodó bányász*” a korabeli európai vasöntészet egyik szép, sőt egyik legszebb kisplasztikája. Természetesen a továbbiakban, a minta kilétének tisztázása után is méltán büszkéek lehetünk rá, mint a resicai vasgyár egyik remekére, mely csak tovább népszerűsíti Eduard Heuchler művészetét.

IRODALOM ÉS JEGYZETEK

1. Pusztai László: Magyar öntöttvasművesség. Budapest, 1978. p. 96. 2. kiadás Budapest, 1998. 84. kép p. 75.
2. Lásd részletesebben a problematikát: Szemán Attila: Szintes szállítás a magyarországi ércbányászatban a kezdetektől a 19. század derekáig. Érc és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek 27. Rudabánya, 2003.
3. Bikkessy Heimbucher József mérnökkari tiszt a 18-19. század fordulóján állomáshelyein lerajzolta a különböző érdekes viseleteket. Így a rajzok a 18. század végi állapotokat rögzítették. Az idézett darab a 40. sorszámu. A gyűjteményéből kiválasztott 78 db rajz először Beyer, Carl rézmetszésével jelent meg: *A magyar és Horváth Országi legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Gyűjteménye*. A természet után rajzolta Egy Tiszt CS. K. Ingén. Karból. Kiadta Timlich Károly Bécsben, 1816-ban, magyar és német szöveggel. Újabb kiadása, immár Bikkessy neve alatt: Wien, 1820.
4. Heuchler, Eduard: Des Bergmanns Lebenslauf. Freiberg, 1867.
5. Heuchler, Eduard: Album für Freunde des Bergbaus. Berlin, 1851–1957. utánnyomás
6. Becker, Wilhelm Gottlob Ernst: Journal einer bergmännischen Reise durch Ungarn und Siebenbürgen. 2. rész Freyberg 1816. p. 192–193.
7. Szemán Attila: Vízszintes bányaszállítás Magyarországon a középkortól a 19. századig. Rudabánya, 2002.
8. Heuchler, Eduard i. m. 1867.
9. Az 55, 61. sz. képek Berke István felvételei. Ezúton is köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta őket.
10. Treptow, Emil: Bergbau einschliesslich Steinbruchbetrieb und Edelsteingewinnung. Leipzig, 1900. Fördermann mit ungarischem Hund. Statuette von E. Heuchler. 146. sz. p. 108.
11. Treptow, Emil i. m. Hauer im Abbau 126. sz. p. 95.
12. Treptow, Emil i. m. Kohlenhauer vor Ort 127. sz. p. 95.
13. Pusztai László i. m. 1978. 128. sz. kép p. 96.
14. Widerra, Rosemarie: Berliner Eisenguss. é. n. 4. kép.